

Müstəqilliyin çətin və şərəfli yolları ilə

Firdovsiyyə Əhmədova,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının tarix kafedrasının müdiri, Əməkdar müəllim

Azərbaycanda gedən demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğu prosesi, iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bəhrəsidir və bu dövlət, bu quruluş 1918-ci ildə yaradılmış ilk Xalq Cümhuriyyətinin varisidir. Bütün dövlət onun varisidir, bütün xalq onun varisidir.

Heydər Əliyev
Ümummillə lider

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olunduqdan az sonra ermənilər nəinki Qarabağın yuxarı hissəsinə iddia etməyəcəklərinə dair verdikləri vədi pozdular, həm də Qarabağda azərbaycanlılara qarşı təcavüzü genişləndirdilər. Qafqaz İslam Ordusunun (QİO) Qarabağ hərəkatı erməni təcavüzünü tamamilə dəf edə bilməsə də, bölgənin Azərbaycan hakimiyyəti altında olmasına dair mövqeyini qətiyyətlə ifadə etdi. Qarabağda hərbi-siyasi durumun azərbaycanlıların xeyrinə dəyişməsi az sonra ölkəmizə gələn ingilis komandanlığını mövcud vəziyyətlə hesablaşmağa sövq etdi.

Osmanlı qüvvələri Cənubi Qaf-qazı tərk etdikdən sonra ermənilər təcavüzkar əməllərini davam etdirsələr də, QİO-nun Qarabağ hərəkatı bölgədə ermənilərin silah-sursat təhvil verməsi, möv-qeyinin zəifləməsi ilə nəticələndi. Azərbaycan türkləri irimiqyaslı növbəti qətləmədən qurtulmuş, asayiş bərqərar olunmuş, erməni azğınlıqlarının qarşısının alınması müsəlman əhalisinin güvənini qay-tarmış, ruh yüksəkliyi yaratmışdı.

Xarici hərbi qüvvələrin Azərbaycanda siyasi gücə malik olduqları mərhələlərdə ermənilər Qarabağla bağlı iddialarını gündəmdə saxlamaqda davam edirdilər. 1918-ci ilin payızın-dan etibarən Qarabağla bağlı xarici qüvvə faktorunun təsiri siyasi müstəvidə özünü göstərdi. Osmanlı hərbi hissələri Cənubi Qafqazdan çıxdıqdan və bölgəyə müttəfiq dövlətlərin hərbi qüvvələri gəldikdən sonra Andranik yenidən “fəlakətlər çıxarmağa başla-dı, böyük xətalar əmələ gəldi”. 1918-ci ilin dekabrında Andra-nik “ingilislərin Qarabağı onun ixtiyarına verməsi haqqında” şayiə yaymağa başlamışdı. Tomsonun əvvəl göndərdiyi “heyət və məktub ilə, guya, Qarabağın ixtiyarını və idarəsini Andranikə” tapşır-dığı barədə dekabrın əvvəlində yayılmış xəbərən yanlış olduğunu F.X.Xoyski parlamentdəki çıxışın-da bəyan etmiş və dekabrın 22-də general Tomson da yayılmış bu şayiəni təkzib etmişdi.

Yerli müsəlman təbəələrinə qarşı qırğınların, talan və zorakı-lıqların davam etməsi Azərbaycan hökumətini qəti tədbirlər görməyə məcbur edirdi. Andranikin qanlı əməllərinin şahidləri Azərbaycan hökumətinə teleqramlar ün-vanlayırdı. F.X.Xoyski Cəbrayıl qəzasından aldığı 2 teleqramı məlumat üçün general Tomsona göndərmişdi. Andranikin başçılı-ğı ilə erməni quldur dəstələrinin müsəlman əhaliyə tutduğu qanlı divan konkret şəxslərin imzaladığı teleqramlarda faktlar əsasında göstərilirdi. Zəngəzurda 50-dən çox türk kəndinin dağıldı-ğı, minlərlə ölən və yaralanan olduğu bildirilirdi. Bu teleq-ramlardan bir neçə gün öncə general Tomson Azərbaycan ərazisindəki erməni dəstə baş-çılarına teleqram ünvanlayaraq Gəncə və Qazax qəzalarında ermənilərin törətdiyi özbaşına-lıqlara, qarətlərə son qoymağı əmr etmiş və bütün ermənilərə sakitcəsinə öz evlərində qalmağı tapşır-mışdı. Müttəfiq koman-danlığı nümayəndələrinin hərbi əməliyyatları dayandırmaq haq-qında xəbərdarlığına müsəlmanlar riayət edərək erməni həmləsinin qarşısını almaq üçün tutduqla-rı mövqeləri tərk edib evlərinə qayıtmışdılar. Müsəlmanlar ingilis heyətinə inanaraq, səngərlərindən çıxıb gedən kimi ermənilər müsəlman kəndlərini yandırıb dağıtmağa başlamışdılar.

Qarabağda Andranikin və dəstəsinin törətdiyi azğınlıqlar səbəbindən Azərbaycan par-lamentinin 1918-ci il dekabrın 20-də təcili iclası çağırıldı. Geniş, gərgin, əsasən, hökumətə qəti tədbirlər görmək tələbi ilə keçən müzakirədə Fətəli xan Xoyski çıxış edərək iyul ayından etibarən And-ranikin törətdiyi qanlı əməllərdən, hökumətin gördüyü tədbirlərdən ardıcılıqla danışmışdı. Fətəli xan müttəfiq dövlətlər komandanlığı-nın, general Tomsonun məsələyə müdaxiləsinin nəticələrini qəbul etməmiş (“Qarabağa zirehli avtomobillər və əsgərlər ilə heyət gedən vaxtda istərəm Tomsona yazıb xəbər verim ki, Qafqaziya əhalisi bu tövr heyətləri çox gör-müşdür. Bunlar ilə iş düzəlməyib nəticəsiz qalacaqdır. Burada iş görmək

üçün söz ilə deyil, başqa yol ilə təsir etməlidir. Göndərilən heyətin nə iş gördüyü və nəticəsi məlum deyildir”). O, bununla belə “ixtilafli sərhəd məsələlərinin sülh yolu ilə həll olunmasını” təklif etmişdir: Hökumət tərəfindən ərz edirəm ki, mümkün qədər zərərsiz, qansız, sülh ilə hər məsələnin xitamə yetməsinə çalışmaq, hökumət şimdi də belə müamələdə bulunacaqdır. Əks surətdə hökumət özü öz gücü ilə, qüvvəsilə Azərbaycan hökumətini hər bir təcavüzdən mühafizə edəcəkdir”.

Hətta sosialistlər adından ətraflı mövqe bildiren Əhməd Cövdət çıxışının sonunda “Biz nə qədər hər b tərəfdarı olmasaq da fəqət, bu vaxtda qüvvəyi-cəbriyyənin bütün-bütünü Qa-rabağda icra olunmasını rədd etməyir, istəriz” – söyləmişdir. Vəziyyətin daha təhlükəli aqibəti barədə digər sosialist Ə.Şeyxülislamov xəbərdarlıq etmişdir: “Qafqaziya qitəsi Balkan yarımadası kimi qan dəryasına dönə bilər... Əsl məsələ hüdud məsələsidir... bu hərəkətin bir hazırlanmış layihəsi, prosesi var-dır ki, Sinaen dağlarından Şuşa dağlarına təkin toplar guruldayır, qanlar sel kimi axır. Bu layihə ermənilər üçün böyük əhəmiyyəti haiz daşnak fırqəsi tərəfindən hazırlanmışdır... Biz sosialistlər müharibəyə zidd olduğumuz ilə bərabər, rəsmi bir müharibəyə şükür etməliyiz. Çünki orada dinc əhalinin hüququnu mühafizə edici qanun vardır. Burada isə müharibə deyil, qoca, qarı, övrət, uşaq qırılır. Dinc əhalinin xanımaları dağılıb, özləri çöllərə buraxılır”.

İclasda çıxış edən fraq-siya nümayəndələrinin ha-mısı hökumətdən daha qəti tədbirlər görməyi tələb etmiş-di. Q.Qarabəylinin söylədiyi “Gördükdə ki, ingilislər oraya nümayəndələr göndərdilər, bir iş görüldüyü hələ yoxdur. Deməli, bizim öz qüvvəmiz olmalıdır. Əlimizdə olan qüvvənin həpsini əldə etmək lazımdır ki, bunların qarşısını özümüz alalım” – fikirləri Abdulla bəy Əfəndiyev qismən eti-razla, mahiyyətə isə dəstəkləyici tərdə tamamlamışdır: “Deyirlər, hazırda bizim qüvvəmiz yoxdur. Lakin bu səhvdir. Millət böyük bir qüvvədir. Millət görsə ki, Vətən və istiqlalın müdafiəsinə dur-maq lazımdır, dərhal çeteçilərin müqabilinə cümhuriyyətimizi müdafiə və mühafizə etməyə hazırdır. Hökumətimiz millətin belə hazırlığına istinad edərək məsələni sülh ilə həll etmək müm-kün olmasa, qüvvə müqabilinə qüvvə çıxara bilər”.

Ermənistan hökumətinin ölkəsi daxilində müsəlman əhaliyə qarşı zorakı siyasətinin genişləndiyi və Azərbaycan torpaqlarına iddialarının səngimədiyi şəraitdə, oraya Azərbaycanın diplomatik nümayəndəsinin tezliklə təyin edilməsinin vacibliyinə dair T.Makinskinin F. X.Xoyskiyə 18 yanvar 1919-cu il tarixli müraciətindən az sonra – yan-varın 31-də vəkil M.Təkinski Azərbaycanın Ararat Respubli-kasında diplomatik nümayəndəsi təyin olundu. Yanvarın 29-da isə Xosrov paşa Sultanovun Qara-bağ general-qubernatoru təyin edilməsi qərara alındı. Azərbaycan hökumətinin qəti addımlarından narahat olan Ermənistan hökuməti Qarabağa dair açıq iddia ilə çıxış etdi.

1919-cu ilin əvvəllərində Ermənistan hökumətinin bu iddia-sını Azərbaycanın rəsmi dairələri gözlənilməz addım kimi tamamilə əsassız saydılar. Erməni tərəfi hamıya iddialarının “etnoqrafik və tarixi hüquqlara əsaslandığını və bu hüquqların “mübahisəsiz” olduğunu bildirməyə çalışırdı. Bu iddianın heç bir əsasa ma-lik olmadığını göstərmək üçün Azərbaycan Xarici İşlər Nazir-liyinin əməkdaşı A.S.Şepotyev “Azərbaycan” qəzetində Qaraba-ğın tarixinə dair məqalə ilə çıxış etdi. Borçalının bütün ərazisinə id-dialarında uğursuzluğa düşər olan ermənilərin, indi də Azərbaycanın əsas ayrılmaz hissələrindən birinə – Qarabağa iddiasına dərhal son qoyulması tələb olunurdu. Qarabağa iddialarının çoxdan “hazırlandığı”, erməni hökumətinin “bir müddət” rəsmən imtina etdiyi, sonra isə öz himayəsi altına aldığı Andranikin çağırışından bəlli olduğu göstərilirdi. Erməni dövləti yaradılarkən Qarabağa iddia etməyəcəkləri vədinə rəğmən buna əməl etmədi, az sonra bu barədə hər fürsətdə məsələ qal-dırırdı.

1918-ci ilin oktyabrında erməni heyətinin sədri A.Aqoronyan Ə.M.Topçubaşova məktub ünvan-layaraq Qarabağa hərbi ekspe-disiya göndərilməsinin qarşısını almağa çağırmışdı. Azərbaycan hökumətinin Qarabağa qoşun göndərə bilməsini qanuni sa-yan Ə.M.Topçubaşov bildirmişdi ki, Qarabağı təşkil edən Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları Azərbaycanın tərkibinə daxildir. Azərbaycanın ərazi bü-tövlüyünü təmin etmək yönündə hökumətin müvafiq tədbirinə sərt reaksiya verən erməni dövləti Andranikin dəstəsi ilə aylarla Qa-rabağda törətdiyi qırğınlara seyrçi qalmışdı.

Azərbaycan hökuməti hü-duqlarının mühafizəsi yönündə gücləndirici tədbirlər görməklə yanaşı, mütəmadi olaraq erməni təcavüzünün qarşısını almaq məcburiyyətində idi. Təcavüzə məruz qalan əhali təbii ola-raq hökumətdən imdad diləyir, təxirəsalınmaz tədbirlər görməyi tələb edirdi. Milli komitənin sədri Mir Hidayət Seyidzadə Ordu-bad şəhəri və ətraf ərazilərində müsəlmanların vəziyyəti haq-qında 1918-ci il dekabrın 22-də hökumətə göndərdiyi məlumat vərəqəsində sərt xəbərdarlıq etmişdir: “Ermənilər bu ərazini müsəlmanlardan təmizlədikdən sonra artıq gec olacaqdır. Onda bizim torpaqlara ermənilər yerləşdiriləcək, bizim xalqın burada hətta izi belə qalmayacaq-dır... Onlar cəhd edirlər ki, Ararat dövləti Türkiyə sərhədlərindən Şuşayadək uzansın və bu məkanda tək bir müsəlman-türk belə yaşamasın, bunun üçün də hər əlverişli fürsətdən istifadə edirlər”. Bəzi kəndlərdə bütün Zəngəzur qəzasının erməni dövlətinə birləşdirilməsi haqqın-da erməni hökumətinin elanları asılmışdı.

Zəngəzur, Şərur, Naxçıvan və Ordubad qəzalarında son dərəcə dəhşətli vəziyyət barədə bir neçə gün sonra "Azərbaycan" qəzeti məlumat verirdi. Bölgədən olan nümayəndə böyük çətinliklərlə yanvarın 4-də Bakıya çatmış, bəzi sənədlər və hökumətə məlumatlar gətirmişdi. Qəzetdə dərc olunan məktubların birində Ordubad müsəlmanlarının faciəli vəziyyəti həyəcan doğurmaya bilmir: "Qardaşlar! Vəziyyət günbəgün pisləşir... Qarabağda ermənilər müsəlman kəndlərini darmadağın edirlər... Bir milyonluq müsəlman əhalisi İrəvandan başlayaraq Şuşaya qədər zülm çəkir, talan olunur, məhv edilir... heç kim bizim yardım harayımızı eşitmir".

"Bu qədər camaatın məhv edilməsinin" dözülməz olduğunu Avropa dövlətlərinə bildirmək, qonşu gürcülərə xəbər vermək tələb olunurdu. Kömək xahişi ilə, həmçinin Azərbaycan Cümhuriyyətinin Təbrizdəki nümayəndəsi Rauf bəyə Naxçıvandan teleqram verilmişdi. Belə bir şəraitdə Azərbaycanın Daxili İşlər Nazirliyi tərəfindən Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları əsasında müvəqqəti general-qubernatorluq yaradılması təklifinin hökumət səviyyəsində qərarlaşması gerçək vəziyyətdən irəli gələn, bölgədə baş verən qanlı proseslərlə şərtlənən təxirəsalınmaz zəruri tədbir idi. Zəngəzur qəzasında fəvqəladə şərait səbəbindən Azərbaycan Ordusuna əsgər yığılması xüsusi sərəncam olanadək təxirə salınmışdı.

Xosrov bəy Sultanov ge-neral-qubernatorluğun təşkili ilə əlaqədar bəzi işləri Bakıda gördükdən sonra fevralın 12-də Şuşaya qayıdaraq vəzifəsinin icrasına başlamışdı. Hər vəchlə Qarabağ general-qubernatorluğu-nun ləğvinə nail olmağa çalışan Ermənistan hökuməti müttəfiq qoşunlarının komandanlığına təsir göstərsə də, istədikləri nəticəni əldə edə bilmədi. Ermənistanın Britaniya qoşunlarının Tiflisdəki komandanı Uorkerə müraciəti cavabsız qalmış, general Tom-sona edilən təzyiqlər də nəticə verməmişdi. Bununla belə ermənilər separatçılıq fəaliyyətini davam etdirirdilər. 1919-cu il aprelin sonunda keçirdikləri qurultayda Qarabağ general-qubernatorunun hakimiyyətini tanımaqdan imtina etmişdilər. Belə qərarların qəbul olunma-sında Ermənistan hökuməti və onun Dağlıq Qarabağdakı nümayəndələrinin pozuculuq fəaliyyəti mühüm rol oynayırdı. Tomsonun nümayəndəsi polkovnik Şatelvorq 1919-cu ilin yazında Şuşaya gedərək ermənilərin Azərbaycan hökumətinə tabe olmasını tələb etmişdi. General-qubernatorluğun səlahiyyətləri Azərbaycan hökumətinin qərarları ilə tənzimlənir, razılaşdırılmamış tədbirlər görülmürdü.

Bir neçə ay fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, Erməni Milli Şurasının qatı mürtəce nümayəndələri general qubernatorluğu tanımaqdan imtina edirdilər. Ermənistan hökumətinin Qarabağdakı emissarları pozuculuq fəaliyyətini davam etdirirdilər. Tomson belə şəxslərin sürgün edilməsi haqqında sərəncam vermiş, həmin şəxslər ingilis komandanlığı nümayəndəsinin müşayiəti ilə iyunun 5-də Şuşadan Tiflisə sürgün olunmuşdu. Qubernatorluğun gördüyü tədbirlər nəticəsində 1919-cu il avqustun 15-də Qarabağdakı ermənilər Azərbaycan hökuməti ilə saziş bağlayır və Azərbaycan hakimiyyətini tanıdıqlarını qəbul edirlər. Azərbaycan hökuməti isə onlara mədəni muxtariyyət təklif etmişdi. Sentyabrın 29-da general-qubernatorluğun sərəncamına Qarabağın erməni müəllimlərinə yardım kimi paylanmaq üçün bir milyon rubl pul ayrılmışdı. Bu, hökumətin dinc erməni əhalisinə qarşı humanist bir addımı idi. Ermənistan hökuməti isə orada yaşayan azərbaycanlıların canına, malına-mülkünə qəsd edərək, doğma yurdlarını tərk etmələrinə, həmin torpaqların "etnik təmizlənməsi" nəticəsində yalnız "ermənilərə məxsus olmasına" çalışırdı.

Həmin dövrdə də Şuşaya xaricilər hər hansısa təşkilatların nümayəndələri qismində Azərbaycan hökumətinin məlumatı olmadan, yerli hökumət orqan-larına mandatsız səfər edirdilər. Dağlıq Qarabağ ermənilərinin Azərbaycan hakimiyyətini tanı-masından sonra amerikalıların müvafiq sənəd təqdim etmədən Qarabağa gəlişinə Azərbaycan XİN etirazını bildirmişdir.